
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

ÉLCEK, NÉPI ANEKDOTÁK

SZELI ISTVÁN

Tőke Istvánt évtizedeken át foglalkoztatta az itt csak töredékesen bemutatott anekdotagyűjtemény* közrebecsátásának a gondolata. Szerénysége, a nyomtatott szó iránti tisztelete és talán túlzottnak is mondható aggályoskodása volt az egyik oka annak, hogy ez csak most, idő előtti távozás után került az olvasó asztalára. Pedig tudatában volt, hogy olyan anyaggal dolgozik, amely rendkívül érzékeny a gyorsan múlt idő korróziójára, s menthetetlenül süllyed el a tegnapi emberrel együtt. Olyan anyaggal, amely önmagán túlmutatva egy alig letűnt korszak hétköznapijainak, a félmúlt szemlélet-, gondolat- és érzésvilágának semmi mással fel nem idézhető ízeit és árnyalatait képes felvillantani, megéreztetni a maradékkal. Nem ok nélkül idézi a *Híd*-ban közzétett anekdotáihoz írt előszavában Illés Endre szavait: „... ez a mikro-műfaj sokszor jobban átvilágít egy-egy embert, egy-egy helyzetet, egy-egy kort, mint a hosszú lélekbúvárlások. Kulissza nélkül tudja a lényegét felidézni.” Gyűjtőnk azonban attól tartott, hogy — miként mondogatta — ezek az összeszedetet „érdemtelen” esetek nagyon is nyersek, fonmátlanok, érdesek, s hogy legalábbis kívánatosnak látszik némi pallérozásuk és „megigazításuk”. Érlelni, tovább rostálni, válogatni szeretne volna őket azért is, hogy csak az „autentikus”, hitelesen valló, kcorhoz, helyhez és személyhez szorosan kapcsolódó anekdoták maradjanak meg a kötetben. Szembesíteni akarta más ilyen jellegű összeállításokkal rokonítás, illetve egybevetés és szelektálás szándékával, s azért is, hogy áttekinthetőbb, rendszerezettebb, típusok szerint is jól elkülöníthető csoportokba sorolja őket.

Ami itt erényként említettünk: a szöveggondozó alaposság, a *ballotaknak*, az *élő beszédben* előadottaknak az *írásbéliség* kívánalmaihoz való alkalmazása, szöveggé merevítése sok hasonló vállalkozást siklatott már félre. A közbeszéd vagy az eleven népi közlés közelítése az írott,

* Tőke István *Mosolygó Tisza mente* című, zentai, Zenta környéki élceket, népi anekdotákat tartalmazó gyűjtése a Forum Könyvkiadó gondozásában ez év második felében jelenik meg. Szei Istvánnak ehhez a kiadványhoz írt előszava egyúttal emlékezés is a korán elhunyt zentai tanárra, Tőke Istvánra. (A szerk.)

berübe öntött szóhoz, amannak bármiféle megszűrése emennek a „javára” gyakori hibaforrás. Azzal a veszéllyel jár, hogy a stiláris beavatkozás, a történet kikerekítése, az érdes felületek lecsiszolása éppen attól fosztja meg az anekdotát, amit az életeleme: naivitásától, természetességétől, hamvaságától. A „megmunkálás” ugyanis még nem teszi irodalommá, de már eltávolította önmagától, kiemelte természetes életeréből. Nagy megnyugvással mondhatjuk, hogy gyűjtőnk igen szerencsésen kerülte el ezeket a buktatókat. S hogy elkerülhette őket, az személyi adottságaiból következett, egyéniségének sajátosságaival magyarázható. Még ha alkalmasint segítségére volt is mesélőinek, az ő hozzájárulása oly szervesen épült bele a vele közöltekbe, hogy az soha nem hagy nyomot, oda nem illő vonást, idegen színfoltot. Származása, életvitele, a népnyelv korán magába szívott levegője, a népi környezetben sok évtizeden át végzett munkája voltak azok az elsőrangúan fontos elemek, amelyek szinte rendeltetészerűen jelölték ki számára az utat és a módot vállalt feladathoz, ahhoz, hogy közvetítő szerepében is hű maradhasson alanyai szemlélet- és gondolkodásformájához, nyelvi eszközeihez. „Beköszöntőjében” csak alig mond valamit saját életkörülményeiről, azokról a családi és társadalmi meghatározókról, amelyek ezeknek az anekdotáknak a világához kötötték szoros kötelékeikkel. Szóljunk hát néhány szót erről a sajnos már befejezett, önmagába már visszakanyarodott életkörnek egy fontos szakaszáról, azzal a szándékkal, hogy rávilágítsunk az ember és anyaga kölcsönösségére, egymásra hatására.

Még a hatvanas években kérték fel, mondja el egy kisiskolások számára készülő olvasmánygyűjteményhez, hogyan indult el göröngyös életpályáján. A hosszadalmas magyarázatnál világosabban látszik ebből végleges eljegyzettsége azzal a világgal, amelynek mélységeit jártá már gyermekfővel is. A pusztá élettények tanulságain kívül nem fölösleges felfigyelnünk az anekdotákra is jellemző stíluselemekre: a *beszélő* ember rendkívül gazdaságosan mént szóhasználatára, abbeli törekvésére, hogy láttassa, kifejező mozdulatokkal is ábrázolja a személyt, alkíról szól, hogy hasonlatképekkel segítse elő a helyzetek jobb megértését („Mint kupec a malacot...”); a szagok, formák, ízek érzékelhetését előmozdító jelzők sorára, az egyéb élénkítő alakzatokra, a keresetlen, „alkalmilag” használt szókapcsolatokra, a bőbeszédűség és szűkszavúság ritmikus váltogatására stb.

„Szeptember tájt, valahányszor szegény szagú kültelki vagy tanyai kisdíákot vet osztályomba a sorsa, mindig hajdan volt magamat látom benne. Ilyen lehettem én is valamikor, ilyen ágrólszakadt és ijedt kis vidéki, amikor tizenhárom-tizennégy éves koromban először tévedtem be a szabadkai gimnázium szárnyas vaskapuján. A Szőlősrórról indultam el, Topolya egyik szegénynegyedéből, hogy — mint a mesék legkisebb hőse — én is elnyerjem a királykisasszony kezét, azaz diplomát szerezzek. Mindegy, hogy milyen, csak diploma legyen; csak hogy ne ragadjak a

szőlősori sárba, honnan a magamfajta szegény ivadék jobbadán csak cselédnek, ritkán inasnak szegődhetett.

Pedig kezdetben úgy indult, hogy az elemi iskola után engem is a tiszta ipar valamelyik érdemes mestere vesz majd keze alá. Mert alig száradt meg a tinta a színötös bizonyítványomon, öreganyám (mint fél-árvát, ő nevelt engem) máris maga elé kanyarította susogásra keményített ünneplő kötényét, s kézen fogva elindult velem — pályát választani. Azaz egyelőre csak keresni, mert akkor még ismeretlen intézmény volt a pályaválasztási tanácsadó, ahol most — köztudomású — okos emberek okos tanácsokat adnak a szülőknak, milyen pályára is adják a gyermeküket.

Először a boldog emlékezetű öreg zsidónak, Bajkás Kálmán bácsinak az üzletébe nyitott be velem öregszülém. A bolt valahol a Csirkepiac utca végén szerénykedett egy kis oldalházban. Csak az üzlet elé kirakott süvegcsukrok, no meg a cégér árulták el a gyanútlan járókelőnek, hogy ott vegyeskereskedés van, s nem is akármilyen! A petróleum- és kocsikénőcsszagú boltocska pultján ládászámra állt a gyümölcsíz, s a mérleg mellett ott sorjáztak a különféle cukorkásüvegek. Két üvegbura alatt likacsos sajtok kínálták magukat, és emlékszem, nagyon megnyelődkeltem azt a piros héjút, mert sajtnak ízét addig én még nem éreztem a számban.

Kálmán bácsi széles mosollyal üdvözölt bennünket, de mikor meghallotta, hogy nem vásárlás végett tértünk be hozzá, nyomban lehervadt arcáról a fülig szaladó nyájasság. Mint kupec a malacot, egyből felmért a szemével, és csak a fejét rázta.

Nagyanyám, szegény, azonnal kitűnő bizonyítványommal hozakodott elő, s az egyszerű emberek bőbeszédűségével bizonygatta »jófejtű« mivoltomat. Ám az öreg szatócsot ezzel sem tudta irányomba hajlítani. — Nem a fejt kifogásolom én, szülém — vette ki végül a csibukot szájából az öreg —, hanem a természetét. Hájszen nézze, olyan nyiszlett ez a gyerek, hogy három ilyet is levernék pipaszárammal a lábáról! Ebben volt is némi igazság, mert Kálmán bácsi igen vastag meggyfaszárú pipából eregette a füstöt.

Nem jártunk több szerencsével a Mihálovits úr boltjában sem, ahol még ki is nevettek, mert nem bírtam vállalni a megrakott élesztős-ládikát.

— Nem baj, bogaram — vigasztalt öreganyám. — Ha nem leszel boltos, azért még derék iparos válhat belőled — s a kereskedők után most az iparosokat kilincseljük végig. Előbb csak a Nagy utca, később, mindinkább lankadó reménnyel, már a mellékutcák iparosait vettük sorba — minden eredmény nélkül. Fél napi gyüszmélkedés után szomorúan és holtfáradtan értünk haza az eredménytelen álláskeresésből. (...) Így maradtam ki a hatodik osztályból és az iskolából is — akkor azt hit-

tem; örökre. (...) Ezért nézek én szeptemberenként minden kopott ruhájú félszeg kás tanítványomra annyi szeretettel.”

Aki ilyen tarizsnyával indul, az élete folytaig mást sem tesz — nem is tehet —, mint élményeinek e poggyászát bontogatja-teregeti minden órájában, mert a málna terhét, amit a szőlősori gyerek vállára rakott az élet, mindvégig érzi. A faluszél, a csordajárás, az alvég örökségét. Ez a nyitja annak is, hogy alapállását nem a néprajzos szakember hűvösen tárgyilagos modora, az iskolázott megfigyelő pedantériája határozza meg, hanem azé az emberé, aki nemcsak *közvetít* és továbbad, hanem *emlékezik* is. Innen a sugárzó melegség, és megértés, amivel körülveszi, fellépteti, beszélgeti alakjait. S ha meggondoljuk azt is, hogy majd négy évtizeden át, egész pedagógiai pályafutása alatt (mint Kesernyés öngúnynyal írja: a „pedagógiai ipar” kenyerén élve) szüntelen és szoros kapcsolatban állt azokkal, akiknek a szavait jegyezte s viselt dolgait mondta el, akkor teljesen érthető, miért lazul fel a gyűjtő feszes hangja, a távol-ság hogyan rövidül le emberi közelséggé, s miképpen kerülnek bele az előadásba a személyes elemek, akár a Gödrök népéről, akár a kisvárosi szatócsokról, iskolamesterekről, értelmiségi kisegzisztenciákról beszél.

Erről szólva valójában már a „módszer” kérdéseinek az elevejébe jutottunk, amit azonban gyűjtőnk sohasem tartott elhatárolóan fontosnak. Kerülte a teóriák mélyvizeit, s noha teljesen birtokában volt a műfaji tudnivalóknak, ismerte az anekdota válfajait, ismérveit és természetét, sem annak tipológiai beskatulyázása, sem tudományos rendszertana nem foglalkoztatta különösképpen. A hitelesség gondja nemegyszer nyugtalanította ugyan, abban az Arany János-i értelemben is, hogy csak olyasmi kerüljön a jegyzetfüzetébe, ami megtörtént, vagy legalábbis megtörténhetett, de úgy is, hogy egy földrajzilag körülhatárolható területről kerüljenek ki a históriák. Alapjában véve azonban hajlott mesélő-jének, az öreg Kalmár Ferencnek bölcs megfogalmazása felé: „Nem baj, ha nem igaz is, de szépen ki van találva. Fő, hogy durranik a vége!” Még a *7 Nap*nak adott utolsó interjújában (1983. I. 7.) is kitér az eredetiség és a műfaji hovatartozás kérdésére: „... az anekdota vándor-termék. Nem merném azt mondani, hogy ez az összegyűjtött anyag mind hiteles, Tisza menti anekdota lenne, de akad ezek között számos eredeti. A Tisza menti néphumort gyűjtöttem egybe, s ehhez hozzátartoznak a szólások, a szóláseredetek, a falucsúfolók stb.” Tudta, hogy nemcsak ezeknek az egybeszedett daraboknak a jó része járja szüntelen vándorútját, átlépve műveltségkörökön, geográfiai térségeken, nyelvi és etnikai határokon, gazdátlan „bitang jóság” módjára, hanem a világirodalom maga sem más, mint egyetlen, meg nem szűnő, termékenyítő körforgás. Mint képzett irodalomtanár többször mondogatta, ha erre terelődött a szó: mi maradna Shakespeare-ből, ha elpörögnék tőle mindazt, amit Boccacciótól s általában az olasz reneszánsz novellától kapott, s mi Molière-ből, ha visszaszármaztatnánk Plautusnak azt a kölcsönt,

amit a nagy francia vett fel a római kincsestárából? A világ nyilván szegényebb lenne a *Rómeó és Júliával*, *A velencei kalmárral*, meg *A fős-
vénnyel*.

Nem a témában, a mesében, a fabulában van hát az autentikuma, sajátos zamata, tisztai sava-borsa e rövid csattanós históriáknak, hanem az alkalmazásukban, időszerű felhasználásukban, a helyzethez és személyhez való igazításukban. Abban, hogy elmondója a célba vett ember karakterjegyeihez, beszédmódjához szabja-illeszti az esetleg már közkézen forgó történetet. Így aztán amiben az eredeti lelemény leginkább megmutatható, az a közlésforma, az anyagformálás mikéntje, a nyelvi faktúra, amely a megjelenített és a közlő személynek a vonásait egyaránt jól láttatja. Tőke István kiváló fogékonyságot árult el ezek iránt. Azt mondja ugyan, hogy nem nyelvi szempontok vezették, még kevésbé nyelvészetiek. Már a *Híd*-ban közzétett szövegeihez írt bevezetője is ezt hangsúlyozza: „A régi, a ma már csak főleg öregebbjei által beszélt nyelvi stílust kívántam visszaadni jellemzésül, persze csak mértékkel. Lehet, hogy a hivatásos nyelvész mindezt műnépiesnek fogja ítélni, de hangsúlyozni szeretném: ez a gyűjtemény nem nyelvészeti célokat szolgál.” Mi mégis úgy látjuk, hogy ha szándéktalanul is, az anekdoták nagy értékeket mentettek meg, s a „tisztai beszéd” oly gazdag televényét tárják fel, amire írónk közül csak Móra István vagy Csépe Imre szolgáltatott példát. Azok, akik közelről is megismerhették Tőke István termékeny munkáját, tudják, hogy mindebből mily sok tápanyag szívódott fel tanítványai nyelvkincsébe. Álljon itt ízelítőként néhány szóláshasonlat, szólás, jelzős szerkezet vagy összetétel e gazdagságból:

Csendes lett, mint börtben a mészárszék.
Gyereket fogott időnap előtt.
Meggyulladt a pöndöl eleje.
Látszik, hogy bölcsőre hízik.
Ez a szegényt köllött megérnem, hogy engem az én fiam pallóra állítson. (Hatóság elé...)
Nem győzte begyre szedni a hallottakat.
Nem győzte hőkölni az urát.
Talpon áll benne az ördög.
Az ő szája vallása nyomán mondom.
Rajtam a hám egész nap.
Szájra markos menyecske volt.
Hamarosan létre jött. (Talpra állt, magához tért.)
Igencsak főnniforgó ember volt. (Élelmes, ismert, kiemelkedő...)
Elment az egylovások báljára.
Nagyidejű cseléd; madzaghám; fatengelyes világ; dalkuködmön; gatyásbíró; bundalé stb.
Százával lehetne még szaporítani az efféleket annak bizonyosságul, hogy a nép kifogyhatatlan a találó jelzőkben, hangulatkelző kifejezések-

ben, kitaláló nyelvi ihletben. Gyűjtők mindezt csak úgy mellékesen” rögzítette, nem ezekre összpontosította a figyelmét, nem is felfedezni akart, hanem természetes szerves nyelvi anyagként kezelte őket. Nem önmagukért szedte össze, de jó, hogy megőrizte számunkra.

Egykori jegyzőkönyvek és újságcikkek adják tudunkra, hogy Tőke István sok évtizedes munkájának eredményét a *Híd* pályázatára is benyújtotta („Mosolygó Tisza mente. Zentai, Zenta környéki élcek, népi anekdoták”). A bizottság ezt a pályaművet nem vehette tekintetbe, „... hiszen a mű jellege nem szociológiai-szociográfiai volt, ám a gyűjtés áttanulmányozása után az is kétségtelenné vált, hogy érdemes és jelentős az a munka, amit Tőke István végzett, összegyűjtve az élő anekdoták egy jelentős részét, formát adva nekik...) Nyilván módot kellene találni e gyűjtés mielőbbi megjelentetésére: szellemi életünk gazdagodna, szellemi javaink gyarapodnának általa, s az is bizonyossá válhatna, hogy érdemes és jelentős az olyan jellegű munka is, amelyet a feladataira ébredt és természetét felismerő tanárember végez a maga sajátos körülményei között, távolabb a tudományos központoktól, s egészen közel az életnek azokhoz a formáihoz, amelyekben hétköznapjainkat éljük.” (Bori Imre: Egy gyakorló tanár munkája. *Magyar Szó* 1969. II. 9.) Így került sor arra, hogy a folyóiratunk a gyűjtést 1970. januári számában mellékletként közölte, szám szerint harminc anekdotát egy rövid bevezető szöveggel. Azóta vagy százszorosára duzzadt fel a gyűjtemény anyaga, amelyből ez a válogatás készült. Várhatóan kedvező fogadtatása idővel majd szükségessé teszi a teljes anyag megjelentetését is, együtt a kellő felszereléssel, folklórtudományunk javára és gyarapítására.